

NAMANGAN TOPONIYASIDAGI ETNOTOPONIMLAR XUSUSIDA

Sativoldiyeva Dildora

NamDU mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya: Maqolada etnonimlarni tranonimizatsiya hodisasi orqali toponimik birlikka o'tishi yoritildi va sabablari o'rganildi.

Kalit so'zlar: Etnonim, etnotoponim, toponim, tranonimizatsiya.

Аннотация. В статье описывается переход этнонимов в топонимические единицы через явление транонимизации и исследуются причины.

Ключевые слова. Этноним, этнотопоним, топоним, транонимизация.

Annotation. The article describes the transition of ethnonyms to toponymic units through the phenomenon of tranonimization and explores the causes.

Key words. Ethnonym, ethnotoponym, toponym, tranonimization.

O'zbek elati turli urug' va qabilalardan ilk o'rta asrlarda shakllana boshlagan... To'p, to'par, shox, ticha jamoa, toifa avlod, qavm, urug', qabila, elat, xalq, millat nomlari etnonimlar deyiladi. Etnonim yunoncha etnos – “xalq” va onim – “nom” so'zlaridan tarkib topgan etnonimlar majmuyi etnonimiya deyiladi. [2, 37] O'zbek tili toponimik tizimida etnotoponimlar salmoqli o'rin tutadi. Etnotoponimlar urug', qabila, xalq, millat nomlari – etnonimlar asosida yaratilgan joy nomlarining atoqli nomidir. Etnotoponimlar tilimizdagi eng qadimiy toponimik qatlamlardan biri hisoblanadi. Etnotoponimlar joy nomlarining ma'lum bir etnik qatlamni shu hududga yashaganligi va ularga

aloqadorligini bildiradi.

O‘zbek xalqi ham boshqa turkiy xalqlar singari ma’lum urug‘ va qabilalardan tarkib topgan. Urug‘lar o‘zaro bir-biriga munosabatlari, yaqinligi jihatidan birlashib, qabilani tashkil etgan. Qabila tarkida esa bir necha urug‘lar bo‘lgan.

Tilshunos olim Mahmud Qoshg‘ariy “Devonu lug‘otit-turk ” asarida turk tabaqalari va qabilalarining bayoni haqida fikr yuritib, quyidagilarni qayd etgan: “Turklar aslida yigirma qabiladir. Ular hammasi Nuh payg‘ambar o‘g‘li Yosaf, Yosaf o‘g‘li Turkka borib taqaladilar.

Bular Rum avlodining Ibrohim payg‘ambar o‘g‘li Isu Rumga borib taqalishiga o‘xshaydi. Har bir qabilaning sanoqsiz allaqancha urug‘lari bor”. [1, 64] Ajdodlarimizning o‘zaro munosabatlari tufayli paydo bo‘lgan urug‘chilik va qavmlar bugunga qadar yetib kelgan.

Tarixiy manbalarda yozilishicha, o‘zbek xaqining shajarasi 92 qabiladan tashkil topgan. Xudoyberdi Doniyorov o‘zbek urug‘lari 300 dan ortiqligini aniqlagan.

Nikolay Xanikov “Buxoro xonligining tavsifi” asarida o‘zbek qabila va urug‘larining 97 tasini ro‘yhatini keltirgan. Bu dalillar o‘zbek millati juda ko‘p urug‘ va qabilalar majmuyidan iboratligini ko‘rsatadi.

Namangan viloyatining bugungi ma‘muriy chegaralarida juda qadim zamonlardan beri o‘zbeklar, qirg‘izlar va tojiklar yonma-yon yashab kelishmoqda. Ushbu hududda tatar, qoraqalpoq, uyg‘ur, qirg‘iz, qozoq, puchig‘oy, baymoq, qiziloy, olchin, cho‘ngbag‘ish, arbag‘ish, bag‘ish, arg‘in, yalong‘och, qipchoq, o‘lmas, g‘alcha, elaton, qo‘g‘ayo‘lmas, qo‘g‘ay, yashiq, nayman, to‘da, saroy kabi urug‘ va millat vakillari istiqomat qiladilar. Hududning etnik tarkibi toponimlarda o‘z ifodasini topgan. Etnotoponimlar Namangan

viloyati toponomiyasida katta o‘rin tutadi: Avg‘on (Namangan sh. Bog‘ mahalla MFY), Bag‘ish (Chortoq t. Oraariq MFY), Chig‘atoy (Chortoq t. MFY), Elatan (Namangan t. MFY), Qatag‘on (To‘raqo‘rg‘on t. MFY), Qayqi (Uchqo‘rg‘on t. MFY), Qo‘g‘ay (Uchqo‘rg‘on t. MFY) kabi.

Bir atoqli otdan boshqa atoqli ot, ya‘ni antroponimdan toponim, oykonimdan gidronim hosil bo‘lishi tranonimizatsiya hisoblanadi. Tranonimizatsiya (lot. trans – orasidan, ichidan + onomizatsiya) – biror til atoqli otning boshqa otga o‘tishi. [6, 84] Etnonimlarni joy nomi bo‘lib kelishi onamastikada – toponimik tranonimizatsiya hodisasi hisoblanadi. Masalan, qo‘g‘ay, nayman, saroy, qirg‘iz, kenagas kabi urug‘ va millat nomlari oykonim, gidronim, nekronimga o‘tishidir.

Namangan viloyati aholisining milliy tarkibi keyingi 150 yil mobaynida sezilarli ravishda o‘zgaradi va O‘zbekistondagi ko‘p millatli hududlardan biriga aylanadi. Bugungi kunda viloyatda 50 dan ortiq turli millat, xalq va etnik guruh vakillari yashamoqda. [3, 53]

Namangan etnotoponimlarini qanday etnonim asosida yuzaga kelganligiga ko‘ra dastlab ikki guruhga bo‘lish mumkin:

1) mashhur va ma‘lum yirik etnoslar nomi asosida shakllangan toponimlar. Bunday nomlarning asosini turli xalq va millat nomlari tashkil etadi: Qozoq (Yangiqo‘rg‘on t. MFY), Kenagas (Pop t., MFY), Chig‘atoy (Chortoq t. MFY), Tojik (Namangan sh., Bog‘ mahalla MFY), Qoraqalpoq (Mingbuloq t. MFY) ;

2) turkiy urug‘ va qabila nomlari asosida shakllangan etnotoponimlar: Qo‘g‘ay (Uchqo‘rg‘on t. MFY), Uyg‘ur (Pop t. MFY), Qatag‘on (To‘raqo‘rg‘on t. MFY), Qatag‘on (To‘raqo‘rg‘on t. MFY), Qayqi (Uchqo‘rg‘on t., MFY), Elatan (Namangan t. MFY).

Toponimlarni kuzatish orqali biror hududda yashagan etnik guruhning

o‘tmishda o‘troq yoki ko‘chmanchi hayot kechirganligini ham bilib olish mumkin. Ilmiy tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, o‘troq va ko‘chmanchi xalqlar joylarga nom berishda farqlanar ekan. Agar aholi o‘troq bo‘lsa, joyni tabiiy-geografik xususiyatiga qarab nomlanar ekan, aksincha, aholi ko‘chmanchi bo‘lsa, joyni o‘z urug‘ va qabilalarining nomi bilan atashar ekan. [4, 7]

E. Begmatovning yozishicha, tarixiy va madaniy ahamiyatga molik nomlarga birinchi navbatda quyidagilar kiradi:

1. O‘zbek xalqining urug‘ va qabilalari nomi bilan atalgan joy nomlari, shuningdek, aholining o‘tmish davrlardagi ko‘chishi (migratsiya) jarayonlarini ifoda qiluvchi nomlar: Do‘rmon, Qarluqxona, Saroyqishloq, Jaloyir, Xitoysoy, Qipchoqovul.

2. O‘zbekiston hududida o‘tmishda yashagan va hozirda istiqomat qiluvchi ba’zi elatlar, xalqlar nomidan yasalgan toponimlar: Arabovul, Arabsoy, Arabxona, Mo‘g‘ultepa, Tojikqishloq, Qozoqovul kabi.[4, 42]

Etnonimlarning toponimga o‘tishida hududni ham ahamiyati katta bo‘lgan. Bir tilda gapiruvchi etnoslar alohida entik birlikka uyishishi uchun o‘z hududiga ega bo‘lgan bo‘lishi kerak, ya‘ni har bir elatning muayyan yashaydigan joyi bo‘lgan. Etnoslarning madaniy va iqtisodiy taraqqiyoti uchun ular istiqomat qilib turgan hududda uzoq vaqtgacha barqarorlik, hukmronlik qilishi kerak bo‘lgan. Etnoslar muqim bir joyda uzoq yashaganliklari sabablar shu hudud ularning etnik birliklari bilan nomlana boshlangan.

Namangan viloyati toponimlarida orasida shu hududda yashagan urug‘-qabila, elat nomi bilan atash keng tarqalgan. Beshkapa, Kaltatoy, Nayman, Saroy, Uychi, Mirishkor, Mitan, Kenagas kabi toponimlar urug‘-qabila nomlarini bildiruvchi etnoslardan nomlangan. Etnotoponimlar bizning ajdodlarimiz va

boshqa turkiy elatlar, qabilalar, xalqlarning yashash manzillari haqida xabar beradi.

Toponimlarning kuzatish orqali biror hududda yashagan etnik guruhning o‘tmishda o‘troq yoki ko‘chmanchi hayot kechirganligini ham bilib olish mumkin. Ilmiy tadqiqotlarning ko‘rsatishicha, ko‘chmanchi va o‘troq xalqlar joylarga nom berishda farqlanar ekan. Agar aholi o‘troq bo‘lsa, joyni tabiiy-geografik xususiyatiga qarab nomlanar ekan, aksincha, aholi ko‘chmanchi bo‘lsa, joyni o‘zi urug‘ va qabilalarning nomi bilan atashar ekan [4, 7].

O‘zbek onomastikada etnonimik lug‘atlarning namunasi yaratilgan: “Turon qavmlar. Kichik entsiklopedik lug‘ati. Bu lug‘atda etnonimlar – urug‘, qabila, xalq, millat nomlari izohlangan. Onomastik tizimda etnonim va etnotoponimlar keng o‘rganilgan. Toponimik olimlar etnotoponimlar lug‘atini tuzish va transonimizatsiya asosida yuzaga kelgan etnotoponimlar izohlash ustuvor reja hisoblanadi.

Namangan viloyati toponimiyasida etnotoponimlarning transonimizatsiya hodisasiga uchrashi salmoqli o‘rin egallaydi. Etnonimlarning toponimlarga o‘tishi sababli ushbu hududda avval qaysi millat, qabila yoki urug‘ yashaganligini bilish mumkin. Aynan etnotoponimlar hududning qanchalik qadimiyligini ko‘rsatib turadi. Saroy, qipchoq, uyg‘ur, nayman kabi etnonimlar eng qadimgi urug‘ nomlaridan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Кошгарий Махмуд Девони луғотит турк. – Тошкент: Фан, 1960.
2. Охунов Н. Топонимлар ва уларнинг номланиш хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1989.
3. Абдуллаев О. Наманган вилояти. – Наманган, 1995.
4. Бегматов Э. Жой номлари – маънавият кўзгуси. –Тошкент:

Маънавият, 1998.

5. Эназаров Т. Номшунослик масалалари (Услужий қўлланма). – Тошкент, 2010.

6. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006.